

Duurzame ontwikkeling tussen draagvlak en luchtspiegeling

Jos Leys

Deze bijdrage ontstond naar aanleiding van een artikel in *De gids op maatschappelijk gebied* over het draagvlak voor duurzame ontwikkeling in België⁽¹⁾. Het geeft een samenvatting van de tweede draagvlakenquête bij de bevolking en de beleidsmakers. Ik zal er vaak kritisch naar verwijzen. Niet omdat ik het in het bijzonder op de drie auteurs zou hebben gemunt. Enkel omwille van de gemakkelijkheid. De lezer van deze tekst kan immers dat artikel vlotter bij de hand nemen dan om het even welk ander, ten aanzien waarvan men soortgelijke zaken dient op te merken.⁽²⁾

Genoemd artikel vormt dus louter de aanleiding of de gelegenheid. Ook is het best voor ogen te houden dat ik niet beweer dat de effecten in en van het artikel tegelijk ook de intenties zouden zijn van de auteurs. Er is zoiets als onbedoelde effecten of onbelichte veronderstellingen. Daarover gaat het nu net. Eerst observeer ik het concept 'duurzame ontwikkeling' en zet dan een andere bril op om naar de enquêteresultaten te kijken. Pas daarna - en dit is zeer bewust - breng ik inhoudelijke sociale problemen en positieve ontwikkelingen naar voren. De lezer is dan kritisch gescherpt of heeft dit alles al vermoeid terzijde geschoven.

VLAG MET VELE LADINGEN?

Er is iets eigenaardigs aan de hand met (het begrip) duurzame ontwikkeling. Ging het om een obscuur concept uit de middeleeuwse metafysica, dan was het niet de moeite om er hier over te beginnen.⁽³⁾ Maar nee, (het woord) 'duurzame ontwikkeling' dringt door in ieders discours en in alle teksten, nog opdringeriger dan al die merken waarover Naomi Klein het heeft in haar *bestseller No Logo*. Dit ontlokte mijn communicatiecollega reeds de nuchtere opmerking dat we hier, paradoxaal genoeg, van mediavervuiling kunnen spreken. 'Duurzame ontwikkeling' trekt in haar spoor een aantal nakomelingen mee, zoals 'duurzaam ondernemen', 'duurzaam consumeren', 'duurzame industrie' en andere, die leiden aan de ziekten van de vader. Het is alsof er in onze taal een familie virussen woekert.

De eigenaardigheid van duurzame ontwikkeling is dat het concept geen concrete inhoud heeft en met zichzelf in tegenspraak is.⁽⁴⁾ Het artikel erkent het eerste kenmerk zonder

Jos Leys bouwde mee aan het concept en de promotie van de duurzame bevek Dexia Sustainable (voorheen 'Stimulus') bij BACOB en Dexia. Hij *marketeert* momenteel voor duurzame financiële dienstverlening binnen DVV.

enige twijfel en vanaf den beginne: "Er bestaat geen eensgezindheid over de betekenis en nog minder over de strategieën om ze te bereiken" (p. 25). Vervolgens geeft het de welbekende omschrijving door de *World Commission on Environment and Development*, doch slechts gedeeltelijk. Het weglaten van de toelichting bij de omschrijving is evenwel niet erg, want ook mét die toelichting krijgt 'duurzame ontwikkeling' geen aanwijsbare positieve inhoud. We weten bijvoorbeeld niet zonder meer wat we kunnen verstaan onder "de behoeften van de toekomstige generaties".⁽⁵⁾ Duurzame ontwikkeling herbergt dus een leegte.

Ondanks dit principiële duister in het concept, stelt het artikel de vraag naar de kennis van het publiek over duurzame ontwikkeling (p. 25). Dat is sterk! Daarnet zei men ons dat het een vlag is die vele ladingen kan dekken en nu vraagt men of we *het* begrip kennen. Het is makkelijk om in te zien dat ons gevoel van onbehagen bij deze gang van zaken voortspuit uit het feit dat men eerst vaststelt: "Het heeft geen betekenis" en daarna vraagt: "Kent u de betekenis?" Ik denk dat de vaststelling juist is, maar dat de vraag in een verkeerde *modus* is geformuleerd. Ze dient te luiden: "Hebt u een mening over duurzame ontwikkeling?" of: "Wat vindt u duurzaam?" Achter de vraag: "Kent u het begrip?" schuilt natuurlijk de veronderstelling dat de vraagsteller het alvast zelf wél kent, hoewel hij daarnet het tegendeel zei. Wat er gebeurt, is dat hij haast ongemerkt *zijn* interpretatie van duurzame ontwikkeling in de plaats stelt van de leegte en vervolgens de ondervraagde daarnaar laat raden. Om dan punten te

geven: "x% van de bevolking slechts, denkt dat..." Toegegeven, er zijn vragen in de enquête opgenomen zoals: "Wat wenst u uw kinderen na te laten?" Maar de onderzoekers concluderen veeleer naar de juistheid van de uitspraak of naar de aangepastheid van de bevroagden, dan dat ze de eigen invulling van het concept zouden opschorten. Zo is er uiteindelijk steeds weer sprake van mensen die de *correcte* definitie kunnen geven (p. 204). Als men de enquête doorneemt, stelt men vast dat de onderzoekers keer op keer dezelfde denkfiguur maken, zowel in de kwantitatieve enquête van de bevolking als

Jos Leys

Voorgehouden wordt dat alles wat tot stand is gekomen in een proces van democratische participatie en uitgevoerd met goed bestuur, duurzaam is.

in de interviews met invloedrijke en institutioneel leidinggevende personen. Ook deze laatsten kennen het concept niet (goed) en vullen het verkeerd of onvolledig in. Deze vaststelling mag toch geen verwondering wekken, aangezien de onderzoekers zelf reeds zegden dat het een vlag met vele ladingen is?

Is dit een flauw filosofisch spelletje? Neen, want zoals Marc Mormont in zijn inleiding op de tekst van Zaccai schrijft: duurzame ontwikkeling dwingt ons tot een politieke reflectie want het opent een nieuwe politieke ruimte.⁽⁶⁾ Ook erkent hij daarbij dat duurzame ontwikkeling een ambivalent politiek concept is.⁽⁷⁾

VLAG VOOR ALLE LADINGEN

Wat nu volgt, is een poging om te identificeren welke politiek de stellers van de enquête volgen. Ik beweer daarbij niet dat die politiek bewust, opzettelijk of zelfs kwaadaardig is, en evenmin dat de auteurs akkoord gaan met

de analyse. Dat laatste is ook niet echt nodig. De lezer kan best zelf oordelen. Daarbij is het belangrijk goed voor ogen te houden dat ik niet inhoudelijk argumenteer tegen iets, bijvoorbeeld tegen natuurbehoud, maar dat dit een commentaar is inzake methode. Aangezien het concept politiek is, is dit onvermijdelijk ook een politieke commentaar in de ruime betekenis van het woord. Ook is het nuttig vooraf aan te kondigen dat de kritiek van de methode niet leidt tot pessimisme of immobilisme, of daar toch niet per se toe moet leiden. Wel schakelt hij naïef optimisme uit.

Welnu, wat is de houding van de onderzoekers en de enquêteurs? Zij plaatsen op een niet-opdringerige, maar niet-belangeloze manier hun definitie van duurzame ontwikkeling in de plaats van de leegte. Niet zozeer vanuit een politieke overtuiging doen zij dit, wel vanuit grondige kennis terzake - ze zijn specialist en zo kondigen ze zich ook aan. Hun definitie is dan ook zeer breed en diep; zij weten bijvoorbeeld wél dat ook de Afrikaanse problematiek tot duurzame ontwikkeling behoort. Maar uiteindelijk lijkt het zwaartepunt van hun invulling toch steeds te verschuiven naar de ecologisch-technologische sfeer, gezien de voorbeelden die het artikel vernoemt om te illustreren dat "hoewel de begripsbekendheid bij een aantal bevolkingsgroepen in de laatste drie jaar lijkt te zijn afgenomen, een aantal termen die vaak in de context van duurzame ontwikkeling worden vermeld, aan bekendheid hebben gewonnen", namelijk 'ozonlaag', 'broeikas-effect' en 'biodiversiteit' (p. 26). Dat is een invulling vanuit technische disciplines.

'Verzuring', 'verrechtsing' en 'vermarkting' zijn ook termen in de context van duurzame ontwikkeling, maar die link wordt minder gemaakt.

Dat duurzame ontwikkeling vooral door technische wetenschappen wordt gedragen, is licht begrijpelijk. Het komt technocraten goed uit dat de zaken moeilijk zijn. Technocraten staan ook boven de bevolking; die is immers minder bekwaamd door studie en scholing. De betekenis waarin de bevolking draagvlak is, is dan niet zozeer participierend als wel uitvoerend. Daardoor lijkt het er soms op dat het enquêterapport er van uitgaat dat de bevolking er is voor duurzame ontwikkeling en niet duurzame ontwikkeling voor de bevolking. Immers, "de tertiaire actoren zijn zij die niet direct zijn betrokken in de politiek van duurzame ontwikkeling, maar die de meest uitgebreide sociale steun aan de politiek in kwestie kunnen leveren" (p. 4, mijn vertaling). Hier zegt men letterlijk dat de bevolking niet direct betrokken is in de politiek van de duurzame ontwikkeling. Nochtans is ze dat wél en kan ze dat nog meer worden, zoals ik hieronder zal illustreren.

Jos Leys

De eigenaardigheid van duurzame ontwikkeling is dat het concept geen concrete inhoud heeft en met zichzelf in tegenspraak is.

”

De houding of de politiek van de enquête is dus weinig dialogaal en rekent slechts op passieve participatie. Dat is precies in deze materie problematisch, want we weten dat duurzame ontwikkeling iedereen zelf aangaat en zelfs ieders nakomelingen, "de komende generaties" uit de definitie. In feite meet de enquête dan niet het draagvlak van het concept duurzame ontwikkeling, maar wel de verspreiding van 'duurzame ontwikkeling'. Vervolgens meet ze twee zaken: a) of de

ondervraagde voldoende mondig, assertief en gemotiveerd is om een projectie te maken; b) welke projecties waar aanwezig zijn (Vlaanderen/Wallonië, bedrijven/overheid, man/vrouw...).

Bij de interpretatie van de enquêteresultaten ga ik verder dan de enquêteurs: duurzame ontwikkeling is een vlag die *alle* ladingen dekt. U zult misschien tegenwerpen dat het toch alleen maar gaat over ecologie en economie.⁶⁸ Het gaat echter over welvaart/leefmilieu/samenleving. Er is geen enkel(e) onderwerp, activiteit, toestand, beleidsmaatregel die niet onder deze drievoudige hoofding valt. Er is geen enkel onderwerp dat niet tegelijk economische, ecologische en 'sociale' aspecten heeft. Bovendien en bijgevolg kan men zich steeds afvragen of deze toestand, dit voorwerp, die praktijk, die activiteit duurzaam is. En men doet dit ook. 'Duurzaam' is dus universeel toepasbaar; er staat geen limiet op het gebruik van dit woord. Het is een totalitaire term.⁶⁹ Daarbij stellen we vast dat vele concrete presentaties in verband met duurzame ontwikkeling hevige emoties oproepen als gevolg van de opgenomen of geassocieerde beelden: een bevolking getroffen door hongersnood wekt medeleven; onrechtvaardige behandeling van medemensen maakt ons verontwaardigd of boos; milieuverloedering treft de meesten van ons als bijzonder onaangenaam; bij de gedachte aan het uitsterven van de soorten welt uit onze diepte een golf van wat ik bij gebrek aan beter "anticipatieve soort-eenzaamheid" zou willen noemen; groot is onze verontwaardiging als we vernemen dat langsvarende schippers van een scheepsramp

gebruik maken om stiekem olie te lozen, zodat nog meer besmeurde vogels het journaal halen. De combinatie van een leeg begrip met de projectie van uiteenlopende inhouden, met de hoge emotionele lading, met de massale omarming van de term, is een feit van groot politiek en sociaal belang. Laten we eens kijken naar het sociale.

HET DRAAGVLAK ZELF

Als we de resultaten van de enquête opnieuw overlopen, maar dit keer met in het achterhoofd het inzicht dat er géén concrete inhoud is voor duurzame ontwikkeling tenzij diegene die de spreker er aan wenst te geven, dan krijgen we een morele lezing van het rapport. Of nog anders gezegd: het rapport zegt dan niet: "Wat kent de spreker ervan?", maar: "Hoe voelt hij zich?"

Jos Leys

Mensen vinden geen werk omdat ze niet de vereiste vaardigheden hebben of ze hebben geen werk meer omdat ze door een te hoge dosis stress zijn getroffen. ”

- "Het begrip is erg goed ingeburgerd bij politici, terwijl sommige universiteitsrectoren al meer moeite hebben om er zich een beeld van te vormen" (p. 26). Dat betekent mogelijk dat politici assertiever zijn en in hun retorisch discours de term sneller zullen hanteren, terwijl anderen aarzelen bij een begrip dat zich aandient als een zwart gat. Een universiteitsrector legt de lat om te beweren dat hij iets kent misschien van ambtswege wel hoger dan een politicus. Of aangezien hij reeds veel weet, kan hij het zich makkelijker veroorloven toe te geven dat hij iets nog niet weet.
- "Een minderheid van de respondenten spreekt over de internationale of sociale dimensie" (p. 26, p. 27). De meesten zijn gericht op wat er zich rondom hen afspeelt. In morele termen: verbeter de wereld, begin

thuis. En ook: eerst oompje en dan oompjes kinderen. Want: "Meer dan de helft van de respondenten vindt dat België eerst de eigen problemen moet oplossen vooraleer de Derde Wereld te helpen" (p. 31).⁽¹⁰⁾

- Men heeft waardering voor het concept en men gelooft dat de term niet snel zal verdwijnen (p. 27). Men schat assertief de eigen sociale positie in als relevant voor de samenleving en voor de toekomst.

- "De enigen die menen dat 'duurzame ontwikkeling' slechts een modeterm is die weldra zal verdwijnen, zijn degenen die moeite hebben om het begrip te omschrijven" (p. 27). Tja, die formulering suggereert dat het onwetendheid is die de betrokkenen naar een foutieve conclusie zal leiden. Maar evenzeer kan men zeggen dat er mensen zijn die zich heel verstandig niet uitputten in het concept, omdat zij het taxeren als vluchtiger dan Coca Cola, Ford, Citybank. Maar ook en nog relevanter na alle reclame en propaganda: er zijn mensen voor wie het nog allemaal zo'n vaart niet loopt.

- Opmerkelijk is dat de geïnterviewden vinden dat anderen het concept in hun betoog weven als opsmuk (p. 28). Men wantrouwt dus discours en spreker. Haast geen enkele geïnterviewde vindt dat hij zelf op die manier met het concept omgaat (p. 28). De anderen zijn hypocriet, ik niet. Vanzelfsprekend niet: hypocrisie geeft men niet toe, want dan is ze niet langer effectief.⁽¹¹⁾ Maar ook kan deze appreciatie het gevolg zijn van het feit dat men de ander zijn invulling van het concept niet gunt, maar er integendeel spontaan van uitgaat dat de anderen de zijne, die de juiste is, moeten overnemen.

Jos Leys

Een draagvlak-enquête is een vorm van informatieverwerving, geen dialoog.

”

- Meer Franstalige respondenten noemen werkgelegenheid iets dat bevorderd wordt dankzij duurzame ontwikkeling (p. 28). Werkgelegenheid is in Wallonië een schaarser goed dan in Vlaanderen. Men projecteert de eigen relatieve achter-

stelling, datgene waarin men zich tekortgedaan voelt. Of bedreigd: slechts de helft van de respondenten ligt wakker van de privatisering van de openbare diensten (p. 28). In die groep, zo mag men geredelijk aannemen, is er een oververtegenwoordiging van overheidswerknemers en van werknemers in gesubsidieerde sectoren. Voor hen is de ontstatelijking van de samenleving een directe bedreiging.

- Eén op de acht respondenten denkt dat het al te laat is en drie op de vier respondenten menen dat we er op achteruitgaan (p. 29). Met andere woorden, 12,5% van de bevolking heeft de kracht van positief denken verloren en 75% vindt dat het glas al half leeg is. Slechts 10% ziet verbetering.

- Er is een gebrek aan engagement en interesse voor duurzame ontwikkeling bij de bevolking (p. 31). Met andere woorden, een groot deel van de mensen is niet bewust bezig met de sociale, economische, ecologische problematiek. De leden van de samenleving hebben weinig interesse voor de toekomst ervan.

- De meerderheid bestempelt de zwakkere rol van sociale en milieu-organisaties in vergelijking met de economische actoren als een hindernis op de weg naar duurzame ontwikkeling (p. 61). Als men sterk gemotiveerd is, ziet men meer macht voor het eigen kamp als een voorwaarde voor vooruitgang.

Dat alles laat zich samenvatten in vier uit-

spraken over het morele of het 'sociale': 1) pessimisme en onverschilligheid zijn wijd verspreid; 2) men is voornamelijk gericht op de eigen behoeften en noden - "eigen duurzaamheid eerst"; 3) actief geïnteresseerden wensen meer macht voor het kamp waartoe zij behoren - "dan zal het vlugger vooruitgaan"; 4) de overtuiging leeft dat het andere kamp niet is georiënteerd op duurzame ontwikkeling en maar wat doet alsof, uit geestloze meeloperij of uit cynisch eigenbelang. Deze vier observaties betreffen de toestand van duurzame ontwikkeling als de toestand van de samenleving. Koen Raes heeft die treffend omschreven als "de erosie van gedeelde idealen en van idealen van deelachtigheid".^(1,2) Precies daarover is er recent veel belangwekkende wetenschappelijke literatuur verschenen. Vooraleer op deze laatste en op de gestelde problematiek in te gaan, is het nodig om een invulling van duurzame ontwikkeling te verduidelijken.

VIJFDE VLAG

Het artikel identificeert vier verschillende types van omschrijving van duurzame ontwikkeling (pp. 26-27): 1) een holistisch ontwikkelingsmodel; 2) het zoeken naar een evenwicht op drie dimensies; 3) een verbreding van het voorgaande met goed bestuur en participatie van de bevolking aan het beleid; 4) als één bepaald thema: duurzaam ondernemen, duurzame consumptie, duurzaam beleggen, duurzame industrie. Daaraan kan een vijfde type worden toegevoegd. Zo'n definitie keert de zaken om en houdt voor dat alles wat tot stand is gekomen in een proces van democratische participatie en

uitgevoerd met goed bestuur, duurzaam is. En dat wat op een andere wijze tot stand komt, alvast één dimensie van duurzame ontwikkeling mist: een draagvlak.

De vorm die de participatie hierin aanneemt, is die van redelijke dialoog. De participatie of het draagvlak is dan het best zo breed mogelijk. Daarbij zijn onafhankelijke onderzoekers en gespecialiseerde technici welkome deelnemers, gezien de kennis en waarnemingen die zij in de discussie kunnen inbrengen.

Deze benadering bergt in zich de eerste omschrijving, namelijk dat elke ontwikkeling uit alle perspectieven tegelijk wordt bekeken. Ook de tweede: dat er een beredeneerd evenwicht tot stand komt, want dat is per definitie de uitkomst van dialoog en overleg. En de derde: dat op voortreffelijke wijze wordt uitgevoerd en dat in consensus actief wordt opgetreden, want dat is de betekenis van afspraken. En de vierde: dat alle maatschappelijke activiteiten zoals ondernemen, diensten verlenen, consumeren of besturen aan bod komen, en wel in hun functionele specificiteit.

Jos Leys

Dat duurzame ontwikkeling vooral door technische wetenschappen wordt gedragen, is licht begrijpelijk. Het komt technocraten uit dat de zaken moeilijk zijn.

”

De huidige rechtsstaat volstaat om een dergelijke aanpak tot een goed einde te brengen. Vrije bibliotheken, onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek en een georganiseerd middenveld zijn daarbij essentiële elementen van een democratische rechtsstaat. Er dient voor gezorgd dat allen de kans krijgen om deel te nemen aan de invulling van duurzame ontwikkeling.

Duurzame ontwikkeling is dan elke evolutie die in democratische dialoog op gang wordt gehouden en waarbij de uitkomst en alle aspecten zijn doordacht onder drievoudige

hoofding. Vooral de 'societale' aspecten moeten en kunnen in de dialoog aan de orde komen, omdat ze de duurzame ontwikkelaars zelf treffen, terwijl we over de gang van zaken in het leefmilieu vooral op (natuur)wetenschappelijk onderzoek zijn aangewezen.

VOORUITGANG IN ONZEKERHEID?

Ook op maatregelen op het sociale vlak, of misschien beter op maatregelen met een 'societale' impact, dient het verzorgingsprincipe van toepassing te zijn. Voorafgaand aan de invoering van nieuwe technologieën in of aan de verwijdering van de oude uit ons economisch/ecologisch systeem, wordt het best eerst gestudeerd en gedialogeerd in plaats van onbesuisd van stapel te lopen. Net zozeer dient men op 'societaal' vlak voorzichtig om te springen met de plotse introductie van maatregelen met allicht sterke, maar nog onbekende gevolgen. Als sociologen hebben vastgesteld dat er patronen bestaan die het leven en de keuzen van mensen beïnvloeden, kunnen we niet ook de volgende stap zomaar aan anderen, aan specialisten, overlaten. Drie voorbeelden.

- In recent onderzoek stelt Mark Elchardus vast dat het wantrouwen toeneemt en dat het gevoel van vastheid verloren is in een vals gevoel van onverbondenheid.⁽¹³⁾ Achteruitgang van het middenveld is oorzaak van of gaat samen met verzuring en stijgend wantrouwen. Economist Wim Moesen stelt vast dat veralgemening van wantrouwen, met name ten aanzien van de overheid, com-

paratief nadelige economische gevolgen heeft.⁽¹⁴⁾ De sociologen wijzen naar de scouts en de chiro, naar de jongerenbewegingen-zonder-doel-en-religieus-geïnspireerd, als brugorganisaties in de samenleving, als kweekschool voor sociaal en maatschappelijk vertrouwen, bekommernis en positieve ingesteldheid.⁽¹⁵⁾ In deze 'fabrieken' wordt de sociale samenhang voor de komende generaties geproduceerd.

Welke maatregelen nu nemen, om de verzuuring tegen te gaan en de economie aan te wakkeren? Goedmenende bedrijven deze jeugdbewegingen laten sponsoren in ruil voor merkvertoon? Ze overladen met subsidie in ruil voor het naleven van voorschriften en normen? Hen een specifiek sociaal *label* toekennen? Professionaliseren, zoals in sommige sportclubs is gebeurd? En om de kostprijs daarvan te dekken, meer belastingen heffen of financieren uit de huishoudbudgetten? Of de af te lossen schuld voor de komende generaties verhogen door via de overheid te gaan lenen? En

Jos Leys

Zo krijg je op het middenveld naast vakverenigingen, consumentenorganisaties en ontspanningsbonden ook beleggersclubs. De leden ervan zijn tegelijk burger, consument en bedrijfs-eigenaar. ”

maakt professionalisering nu niet net de gunstige effecten van het vrijwilligerskarakter en de doelloosheid ongedaan? Of verzorgen we ledenorganisaties voor structurele zaken met een bescheiden stroom van subsidies vanuit de overheden en voor gebruiksrechten en lopende financiering vanuit de lokale omgeving? En laten we die leden dan voor het overige zelf maar zorgen, zodat ze nog initiatieven moeten nemen?

- We stellen vast dat in onze samenleving niet alle mensen het snelle ritme van de technische evoluties en de evolutie in vaardigheden die deze vereisen, nog aankunnen.

Ze vinden geen werk omdat ze niet de vereiste vaardigheden hebben of ze hebben geen werk meer omdat ze door een te hoge dosis stress zijn getroffen. De sociale economie dient om dat te verhelpen en bij voorkeur deze mensen tewerk te stellen in projecten die niet zwaar wegen op het leefmilieu. Hoe houden we de economie méér sociaal? Door a) met zijn allen meer belastingen te betalen om de mensen met lagere vaardigheden op te vangen binnen afzonderlijke, gespecialiseerde bedrijven?; b) met zijn allen zelf meer sociaal te zijn (en bijvoorbeeld per bedrijf of per administratie minder uit te stoten op basis van lagere vaardigheden)?; c) door schuldfinanciering om fiscale stimulanzen te organiseren om de mensen met lagere vaardigheden te kunnen opvangen binnen afzonderlijke, gespecialiseerde bedrijven? A), b) en c) zijn tegelijk een economische, sociale en politieke vraag. Er is een kun-aspect aan, want onze zorgsamenleving is geen eiland, onze belastbare basis geen onverplaatsbaar rotsgebergte. Er is een durf-aspect aan, want het is een gevangenendilemma zoals dat bij fietsen het geval is. Als slechts één burger de fiets neemt, is hij een uitzonderlijk zwakke weggebruiker die last heeft van de andere weggebruikers. Als er vele fietsers zijn, dan zijn de auto's minder in getal en dus minder bedreigend. Er is een belofte-aspect aan, want om nu een meer sociale economie te hebben, gaan we schulden aan die de toekomstige generaties moeten terugbetalen. Om te weten welke sociale economie we willen ontwikkelen, moeten we ons afvragen welke dynamieken er aanwezig zijn in elk van de drie deelvragen op elk van de drie vlakken.

Jos Leys

Duurzaam ontwikkelen is, naar het zich laat aanvoelen, intrinsiek vrijwillig en plezierig.

”

• Wat betekent de invoering van allerlei *labels*, logo's, certificaten, *assurance*? Hoe zal de vermerking van 'ethisch gedrag' ons vooruit helpen? Onlangs nog werd een lading valse merkgoederen aangeslagen⁽¹⁶⁾; zullen 'labels van ethiek' dan ook niet worden nagemaakt? Is de beste verdediging daartegen niet om nu net géén *labels* bij in het leven te roepen? Wat betekent die creatie anders dan dat ons moreel bewustzijn zich vermoeid afwendt van het feit dat de termen 'verantwoordelijk' en 'eerlijk' steeds en enkel van toepassing zijn op mensen en niet op producten, organisaties en toestanden? Die vermoeidheid is het gevolg van een vaag bewustzijn van de langer wordende economische/ecologische interdependentiekettingen. We weten wel dat economische afhankelijkheidskettingen zich over alle werelddelen uitstrekken. Dylan zingt: "Well, my shoes, they come from Singapore, My flashlight's from Taiwan, My tablecloth's from Malaysia, My belt buckle's from the Amazon" (Bob Dylan, *Union Sundown*, 1984). Maar we zijn niet in staat deze kennis voortdurend bij de hand te hebben of direct te operationaliseren. We zien enkel het ding dat via de kettingen naar ons toe is gekomen, de koopwaar. Sociaal gesproken zien we in het echte leven enkel onze directe naasten. En daarover lijken wij ten onrechte te menen dat we van die naasten geheel onafhankelijk en vrij zijn.⁽¹⁷⁾ Die vaststelling is illusoir: via de instituties van de verzorgingsstaat en via het lokale milieu zijn we allen van elkaar afhankelijk. In plaats van ons te oriënteren naar mensen, kijken we liever naar *labels* en etiketten. Maar dat is slechts tweede beste. *Quia ex auditu fides, non ex visu*, in de woorden van Luther.

Vertrouwen ontstaat door taalhandelingen van mensen, zoals beloven, verklaren, voor-nemen, uitleggen. Vertrouwen ontstaat niet in het waarnemen van logo's. Achter die nieuwe logostrijd gaat een andere ontwikkeling schuil: de verzelfstandiging van ethiek tot een afzonderlijke koopwaar, voortspruitend uit de kloof tussen mondiale economische kettingen en veel kortere en vaak genegeerde solidariteitskettingen.

Ook hier is er een economische dimensie: controlemechanismen installeren kost tijd en geld. Die zouden ook anders kunnen ingezet of benut worden, namelijk voor *research* naar betere technologieën of gewoon in vrije tijd. In de twee gevallen hebben onze kinderen of de generaties die na ons komen daar volgens mij méér aan.

We hebben tijd nodig om over zulke zaken te denken en te praten. Inderdaad, democratische organisatie slurpt tijd en energie op. Nu valt hier voor een deel van de bevolking het doel gelukkig samen met de middelen. Mensen met een *gemeinschaftliche* attitude vinden het sowieso de moeite om met elkaar te praten en zich te verenigen, want zij doen dat graag.⁽¹⁸⁾ En uit die dialoog komen productieve zaken voort zoals inzichten en afspraken. Het moet dan de bedoeling zijn om ook zoveel mogelijk *gesellschaftlich* ingestelde mensen te laten aansluiten. Dat is niet makkelijk en wie klopt kan mogelijk hard de deur tegen de neus krijgen. Maar het is niets meer en niets minder dan het verhogen van sociale samenhang in de bedrijven⁽¹⁹⁾, in de gezinnen⁽²⁰⁾, in de interactieve verbanden⁽²¹⁾, in de beleggingsclubs. Inderdaad, dit is best een mogelijk in praktijk brengen van duurzaam beleggen, een vijfde generatie van duurzame fondsen zeg maar: fondsen die

dialogen organiseren voor hun aandeelhouders. Zo krijg je op het middenveld naast vakverenigingen, consumentenorganisaties en ontspanningsbonden ook beleggingsclubs. De leden ervan zijn tegelijk burger, consument en bedrijfseigenaar. Wat is hun mening over de missie van de bedrijven waarin ze beleggen? En over de interne reglementen die er zijn uitgevaardigd? En over de *corporate governance*, de organisatie van het deugdelijk bestuur, zowel ten aanzien van de hogere als ten aanzien van de lagere functies in de onderneming?⁽²²⁾ Is een dergelijke vijfde generatie utopisch? Je zou ook kunnen zeggen dat ze cynisch is: nu de aandeelhouders moeten vaststellen dat hun vermogensrechten minder vrucht dragen dan verwacht, moeten zij zich maar wat meer bezighouden met hun maatschappelijke rechten. Dat is trouwens een proces dat al overal om zich heen begint te grijpen.

Er is in duurzame ontwikkeling dus een keuze te maken: tussen evolutie in de richting van een specialistische, technocratische controlestaat en evolutie in de richting van een dialoogsamenleving met een participatief en actief middenveld. De klassieke derde weg, de ongebreidelde oorlog van allen tegen allen, is - naar we mogen aannemen - geen mogelijkheid die we samen zouden kiezen, maar één die ons zou overkomen doordat er niet tijdig is nagedacht en effectief gedialoogd. De keuze doet zich niet voor rond een klassieke sociale breuklijn, tussen arbeid en kapitaal, tussen links en rechts, maar tussen wat sociologen van oudsher *gemeenschap* en *maatschappij* noemen.

VOORUITGANG IN ONZEKERHEID!

Een mens zou er 'horendol' van worden!

Problemen en schrijnende toestanden! Discussie en twijfel over volgende stappen! Omslachtig en tijdrovend overleg! Er zijn echter even zo vele redenen voor optimisme. Ik illustreer dit aan de hand van zeer concrete waarnemingen van een verschillend type. Niet zozeer door te verwijzen naar algemene fenomenen zoals de steeds langere levensverwachting, de afname van de armoede, de toename van de technische mogelijkheden of de steeds hogere alfabetiseringsgraad. Wel door te refereren aan elementen uit de nabije omgeving. De eerste illustratie handelt over de herinterpretatie van onze korte verplaatsingen; de tweede over de mogelijkheid van vooruitgang in technische functies; de derde over de noodzaak van consensus.

Jos Leys

'Duurzaam' is universeel toepasbaar; er staat geen limiet op het gebruik van dit woord. Het is een totalitaire term.

”

- DVV besliste om binnen haar zeer beperkte budgettaire ruimte voor merkondersteuning en binnen haar inzet voor verkeersveiligheid de actie *Met belgerinkel naar de winkel!* te sponsoren, een initiatief dat helemaal op vrijwilligheid berust. Ze nodigt de burger/consument uit om voor korte verplaatsingen de fiets te nemen in plaats van de auto. Met volgende argumenten: het is gezonder voor jezelf, het is gezonder voor het milieu en het is socialer want je komt al eens iemand tegen en wie slaat er nu een praatje als hij met de wagen is? Bij elke verplaatsing krijgt hij of zij bovendien een winstkans in een loterij. De actie levert ook bovenindividuele voordelen op: fietsverkeer is kindvriendelijker dan wagenverkeer. Ze komt de verkeersveiligheid ten goede en de lokale economie. Dat zijn publieke goederen, waar een verzekeraar belang bij heeft. De gemeenten zijn bovendien een belangrijke

debiteur voor onze moederbank Dexia. Dus waar we kunnen, dragen we bij tot hun soliditeit. Mogelijk is de fiets ook efficiënter als je de parkeertijd meerekent. Maar speelt efficiëntie wel zo'n doorslaggevende rol? Is naar de bakker fietsen niet iets dat we doen om brood te halen, maar ook om het fietsen zelf? Want wat we er terloops ook mee produceren zijn in principe geen koopwaren: gezondheid en een meer sociale omgeving.

- Een tweede voorbeeld waarin efficiëntie wel een doorslaggevende rol speelt, is de elektronisering van bedrijfsinformatie. Bij DVV zijn de papieren dossiermappen voor de consulenten vervangen door een elektronisch vademecum waarin alles over de aangeboden diensten is opgenomen. Dit bespaart de consulenten de vervelende last van rangschikken en actueel houden van een papieren klassement. Zo krijgen ze meer tijd om hun klantenrelaties te behartigen en alert te zijn voor de behoeften van hun individuele cliënten. Het bespaart papier en inkt en de verplaatsingskost over de datalijn is lager dan die over de weg in postzakken. Er komt geen drukkerij meer aan te pas. De informatie is bovendien ook sneller ter plaatse. Doordat de vormgeving op schermen meer presentatiemogelijkheden biedt dan die op papier, is de informatie intelligenter bereikbaar door zoekfuncties en indexering, en makkelijker op te nemen via de voorstellingswijze met kleuren en tekeningen. Op sociaal vlak geldt dat in het elektronisch vademecum interactiviteit is ingebouwd via *mailto*toepassingen en dat *feedback* sneller kan opgepikt en verwerkt worden. Dus dezelfde functie - informatie ter beschikking stellen - vervullen we

nu beter én met minder beslag op het milieu en de menselijke arbeidskracht. Het gaat hier onmiskenbaar om een instrumentele activiteit, die qua doelvervulling én qua uitvoering verbeterd is. Het voorbeeld toont vooruitgang op drie van de drie dimensies zonder dat de functie zelf er op achteruitgang - wel integendeel. Competitie speelt in het vinden en toepassen van dergelijke vooruitgang een motiverende rol.

- In de ontwikkeling van duurzame fondsen zijn verschillende functies betrokken. Een *screeener*, een portefeuillebeheerder en iemand die de zaak op de wereld zet. De interpretatie van duurzame ontwikkeling die de betrokken partijen en personen stilzwijgend op de achtergrond hanteren, was en is niet voortdurend dezelfde. Maar doordat elk geconcentreerd was op zijn specifieke functie en gericht was op excellente uitoefening daarvan, kwam er steeds, na intensieve dialoog, een nieuwe stap voorwaarts. Volledige consensus over het Grote Concept is dus niet nodig om lokale samenhang en *dito* vooruitgang te realiseren, wel de wil tot gesprek en tot verbetering in de specifieke functies.

UITLEIDING

Een draagvlakenquête is een vorm van informatieverwerving, geen dialoog. Als men de mensen niet bevraagt over abstracte concepten, maar aanspreekt in concrete, functionele aspecten, zijn percentages veel sprekender. Als je als bankier particuliere beleggers de keuze voorlegt tussen conventionele en méér duurzame beleggingen in beursgenoteerde bedrijven, kiest 80% voor het meer duurzame alternatief. Niét omdat beloofd of voorgespiegeld zou worden dat dit laatste financieel méér zou opleveren - het verwachte rende-

ment/risico was en is gelijk, dus een dergelijke voorspiegeling is of zonder grond of corrupt. Maar wel omdat de specifieke functie van beleggingen ter sprake is gebracht. Het is namelijk de doelstelling van de belegger om op een later tijdstip te genieten van zijn opgebouwde middelen en die middelen intussen te investeren. Dan is het vanzelfsprekend dat hij bij het bepalen van de bestemming van zijn gelden rekening tracht te houden met de impact die de gefinancierde projecten zullen hebben op de kwaliteit van zijn toekomstige omstandigheden en op die van zijn kinderen en kleinkinderen. Kiezen voor bedrijven en projecten die het milieu minder belasten, de sociale samenhang minder aantasten en reëel bijdragen tot grotere welvaart, ligt dan voor de hand. Dus als de leden van de bevolking zijn aangesproken in concrete keuzen, dan blijken ze zich wel actief in te schakelen in meer duurzame ontwikkeling. Het vergt van de financiële adviseur wel een iets langer adviesgesprek, maar dat nemen we er graag bij.

Praten vraagt tijd. Onthaasting dus, maar dan wel onthaasting met resultaat. De dialoog is gericht op uitblinken in en innoveren van de functies, zich adresserend aan *stakeholders*. Het is zoals met kwaliteitsdenken: de bedrijven die hierop intern en extern het snelst en het eerlijkst kunnen inspelen, plukken daar de vruchten van. Hier is dus een zogenaamd *first moving advantage*. Er staat bewust 'moving' en niet 'mover' omdat het voordeel niet enkel de aanbiedende firma, maar ook een groep consumenten en de samenleving ten goede komt. In een coöperatief spel beweegt men immers samen. Er staat ook 'moving' omdat het enthousiasme voor duurzame ontwikkeling nooit een enthousiasme kan zijn voor dingen en toe-

standen, maar wel voor de evolutie en voor de karakteristieken van de evolutie: zo berekeneerd, zo democratisch en zo weinig bruusk als mogelijk. Duurzaam ontwikkelen is dan ook, naar het zich laat aanvoelen, intrinsiek vrijwillig en plezierig.

-
- (1) T. De Bruyn, K. Bachus en J. Gysen, 'Wat is het draagvlak voor duurzame ontwikkeling in België?' in: *De gids op maatschappelijk gebied*, 93 (2002) 12, pp.24-33.
- (2) Met name bij V. Bruyer, G. Wallenborn, E. Zaccai & K. Bachus, T. De Bruyn J. Gysen, H. Bruyninckx, *Draagvlakenquête duurzame ontwikkeling, Rapport Final*, juni 2002. En ook bij World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford/New York, 1987, hoewel dit laatste document door zijn retorisch karakter van een geheel andere toonaard is. Zie ook E. Zaccai, *Le développement durable*, Brussel, 2002 en mijn bespreking daarvan in *Ethiek en Maatschappij*, 6 (2003) 1/3.
- (3) In zekere zin is het dat wel. *Duurzame ontwikkeling* heeft een aantal essentiële kenmerken van wat Aristoteles 'handelen' noemt: je werkt resultaatgericht, maar toch kies je er vrijwillig voor omwille van de handeling zelf, om het goede te doen, omwille van het plezier. *Ontwikkeling* heeft dan weer alles van wat Aristoteles 'beweging' noemt. Voor beide: J. Leys, 'Activiteit, Beweging en Geluk bij Aristoteles', in *Bijdragen. International Journal for Philosophy and Theology*, 62 (2001), pp.42-67.
- (4) Voor het tweede kenmerk, zie bijvoorbeeld Zaccai, o.c., p.153.
- (5) Natuurlijk is er een minimaal biologisch comfort nodig, maar hoe ziet dat er uit? Niet voor de hand liggend als je de habitat van pakweg onze grootouders vergelijkt met die van Hong Kong vandaag. Duurzame ontwikkeling staat met andere woorden ook in relatie met de ontwikkeling van onze gevoels-huishouding en van ons vermogen tot self-governance over onze impulsen. Zie het werk van Norbert Elias over de sociale dynamiek van 'goede manieren', geschreven in 1939, maar zeer actueel in de context van duurzame ontwikkeling: N. Elias, *Het civilisatieproces*, Utrecht/Antwerpen, 1983. Voor verdere analyse van de definitie: J. Leys, 'Werken aan definities van duurzame ontwikkeling', in: *Ethische Perspectieven* (te verschijnen).
- (6) E. Zaccai, *Le développement durable*, Brussel, 2002.
- (7) Dit dient men voortdurend in het achterhoofd te houden. De enquêteurs bijvoorbeeld schrijven: "La notion (du développement durable) est large car il n'existe pas encore de mécanismes de contrôle et de sanction" (p.160). Kan het de bedoeling zijn om het concept te versmallen en te fixeren door controle- en sanctiemechanismen? Een geënquêteerde syndicalist meent dat één van de prioriteiten voor duurzame ontwikkeling ligt in het bestrijden van de nieuwe markt van charlatannerie, namelijk de *consultants* in 'duurzame ontwikkeling', door het vastleggen van toegangscriteria tot het beroep van 'duurzame ontwikkeling' (p.198). Niet enkel tegen de charlatans dient verweer opgebouwd, maar ook tegen technocraten en de tirannie van het Goede.
- (8) Zoals bijvoorbeeld, M. Jeucken, *Duurzaam financieren en bankieren*, Assen, 2002.
- (9) Differentiatie in de term om de enormheid van het concept te doorbreken is dan ook een voor de hand liggende politieke strategie. Zie bijvoorbeeld F. Crols, 'Ondernemers ongelukkig. De koning drinkt, leve de koning?', in: *Trends*, 30/01/2001, p. 104. Hij spreekt van 'duurzame economie' en van 'Duurzame Economie'.
- (10) Dat is consistent doorheen de tijd. Het kwam ook naar voren in een BACOB-enquête in 1995.
- (11) Iemand die toegeeft dat hij steelt, houdt daarom niet op een dief te zijn. Iemand die toegeeft dat hij hypocriet is, is niet langer een hypocriet of op zijn minst geen goede hypocriet meer.
- (12) K. Raes, *Wij, zelve*, Kapellen, 2002, p. 7. Raes kijkt daarom ook goedkeurend naar de jeugdbewegingen en andere vrijwilligersorganisaties (p.79). Zie onder.
- (13) M. Elchardus & W. Smits, *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*, Brussel, 2002 in M. Elchardus & I. Glorieux (red.), *De symbolische samenleving*, Tiel, 2002.
- (14) W. Moesen, 'Maatschappelijk kapitaal en economische performantie', *Leuvense Economische Standpunten* 97, september 2000. Moesen levert kwantitatieve empirische onderbouw bij de magistrale schets van Francis Fukuyama, *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*, New York, 1995.
- (15) M. Hooghe & D. Stolle, 'De invloed van jeugdparticipatie op sociaal kapitaal-indicatoren bij volwassenen. Een analyse van retrospectieve surveygegevens en paneldata', in: *Ethiek & Maatschappij*, 5 (2002) 4/12, pp. 3-32, met rijke bibliografie en aangekondigde werken.
- (16) VRT 1 Radionieuws, 14 maart 2003, 21.00 uur.
- (17) Zie: I. Glorieux (red.), *De symbolische samenleving*, Tiel, 2002.
- (18) Zie G. Dierckx, 'Het middenveld en de politieke ideologieën', in: *De gids op maatschappelijk gebied*, 92 (2001) 6, p. 36. Zie voor *Gemeinschaft* en *Gesellschaft* ook Francis Fukuyama, *De grote scheuring*, Antwerpen, 1999, in het bijzonder hoofdstukken 1 en 11 tot 13.
- (19) B. Manville & J. Ober, 'Building a company of citizens', in: *Harvard Business Review*, januari 2003, pp.48-53.
- (20) C. Schwab-Pomerantz and C. R. Schwab, *It pays to talk*, US, 2002.
- (21) De alomtegenwoordige stakeholdersdialogen.
- (22) Cf. Task Force Duurzame Ontwikkeling, *Een stap naar duurzame ontwikkeling? Federaal rapport inzake duurzame ontwikkeling*, Brussel, 2002, p. 83.